

# 1 Sammanfattning

## *Historik*

Riksbankens pappersbruk etablerades vid Tumbaån år 1755 för att förse banken med sedelpapper, som skulle vara av sådan kvalitet att det var svårt att förfalska. För att leda produktionen anställde man kunniga yrkesmän från Holland, som var känt för sin tillverkning av vitt papper med vattenmärken.

Lump utgjorde råvara för det äldsta pappret liksom för sedelpapper idag. Efter utländska förebilder infördes år 1836 en ny produktionsprocess för framställning av handformat lamellerat sedelpapper.

Tillverkningen utvecklades vidare under 1800-talet och Tumba bruk ställde med stor framgång ut sina produkter på flera av det sena 1800-talets stora industriutställningar.

Åren 1938-39 installerades den första pappersmaskinen vid bruket. Kunskapen att framställa handpapper har bevarats till idag genom bruksmuseets verksamhet. Sedeltryckeriet flyttades år 1970 från Stockholm och integrerades med pappersproduktionen. Idag framställs förutom sedlar även andra värdepapper – obligationer, pass, checkar, aktiebrev m.m.

Vid pappersbruket måste riksbanken både uppföra produktionsbyggnader och anlägga ett självförsörjande samhälle med eget jordbruk bostadshus och ekonomibygnader. Under brukets första tid inrättades arbetarbostäderna i verksamhetsbyggnaderna. I Klockhuset ingår brukets två äldsta produktionsbyggnader, som redan på 1770-talet byggdes ihop och på för att få bostäder, enkelrum samt kammare och kök, till arbetarna. År 1760 uppfördes Förvaltarbostaden, som bl.a. innehöll en lägenhet om 3 rum och kök till den holländske pappersmästaren. Bruket fortsatte därefter att parallellt med utbyggnaden av produktionslokalerna också uppföra socialt differentierade bostäder för olika kategorier av anställda.

Brukssamhällets livsmedelförsörjning grundades på naturahushållning och förutsatte ett bruksjordbruk, arbetarnas egna odlingar och kreaturs-hållning samt inköp av livsmedel från en närliggande stad. I brukets spannmålsmagasin och handelsbod var varorna ofta rabatterade och betalningen kunde omvandlas till ett förskott på lönen. För att öka tillgången på skogs- och jordbruksmark och även byggbar mark förvärvade bruket kaplansbostället Nedre Tumba, Hamra

frälsehemman med underlydande gårdar och Nolinge gård.

Brukets omsorg om de anställda utgjorde ett strategiskt mål för att få en fast och pålitlig arbetarstam, som genom närheten till arbetsplatsen fick både en känslomässig bindning till företaget och en stark lokal identitet. Omsorgen togs sig uttryck i att bruket lät anlägga parker, allé och bostadshusens trädgårdar, inrätta skola för brukets barn och ordna gemensamma fester samt införa gratis läkarvård och olika former av ekonomiska understöd.

Under 2000-talets första år såldes den avstyckades fastigheten 7:239 med produktionsbyggnaderna till det amerikanska företaget Crane AB, som driver papperstillverkningen och tryckeriet.

Bruksbebyggelsen i övrigt samt ett närliggande skogsparti överlämnades vid samma tidpunkt som gåva till Statens Fastighetsverk. SFV förvaltar nu bebyggelse samt skogs- och jordbruksmark på den nya fastigheten Tumba 7:240.

I Gåvobrev och Depositionsavtal är stipulerat villkor som SFV har att följa.

## *Värde*

Tumba sedelpappersbruk har genom den snart 250-åriga produktionen av sedelpapper blivit det mest kända pappersbruket i Sverige. Genom den fortsatta produktionen utgör bruket trots vissa strukturella förändringar ett levande industriminne.

Tumbaån eller Tumba ström med fall utgjorde pappersbrukets ursprungliga kraftkälla och förutsättningen för etableringen. Produktionsbyggnaderna koncentreras därför till området kring ån, som idag är dels stenskodd dels kulverterad. Bruket ligger invid en äldre landsväg mellan Stockholm och Södertälje. Landsvägen har genom trädplanteringar blivit en allé, en karaktäristisk bruksgata, kring vilken den äldre till idag bevarade bebyggelsen ligger.

På grund av förbudet att driva varuhandel på landsbygden krävde etableringen av pappersbruket även ett bruksjordbruk för att kunna hålla de anställda med baslivsmedel. Detta tidigare bruksjordbruk med åkermark, betesmark och skog kan idag illustreras av Lill-Tumba gårds ägor.

Bebyggelsestrukturen berättar om ett patriar-

kaliskt brukssamhälle, som var karaktäristiskt för industriorter på landsbygden. För att kunna locka till sig arbetare svarade bruket för fria bostäder. Genom de bevarade bostadshusens placering, gestaltning och storlek på lägenheter uttrycks den sociala hierarkin inom bruket. Chefsbostaden ligger centralt och är väl synlig i samhället, arbetarbostäderna är grupperade i utkanten medan tjänstemännens bostäder har ett attraktivt men avskilt läge. Till alla bostadshusen hör trädgårdar, som genom storlek och utformning också kan relateras till de sociala skillnaderna inom bruket.

Den långa industriella verksamheten avspeglas i produktionsbyggnaderna, som genom om-, till- och nybyggnader berättar om utvecklingen av den industriella produktionen och av byggnadstekniken.

### *Målsättning*

Det övergripande målet är att brukssamhällets ursprungliga funktioner som den industriella produktionen och boende för olika kategorier skall finnas kvar. Bruksområdets olika verksamheter skall även i fortsättningen vara möjliga att förstå och det pedagogiska värdet i bruksområdet skall lyftas fram.

Brukets kulturlandskap skall bevaras och utvecklas. Tumba åns och Kvarnsjöns betydelse för etableringen bör förstärkas. Parkernas anläggningar, gångvägar och växtlighet skall underhållas liksom fruktträden som bruket låtit plantera i bostadshusens trädgårdar. Även jordbruks- och skogsmark skall vara hävdad. Etablering av småskaliga odlingslotter skulle ytterligare förstärka förståelsen för brukssamhällets näringsstruktur.

Bostadshusen är en viktig del av brukets historia och bör även i fortsättningen användas för boende. Detta innebär att upprustningar till modernare standard måste tillåtas. Utgångspunkt för åtgärderna bör vara att husens exteriör, planlösning och fasta inredning, som berättar om tidigare bostadsideal, bör bevaras i så stor omfattning som möjligt.

Eftersom flera ekonomibygnader inte längre fungerar för sitt ursprungliga syfte är det särskilt viktigt att utvändiga karaktäristiska byggnadsdelar som breda portar, lastkajer, ventilationsskorstenar, jalousidörrar bevaras. Uthusen bör därför upplåtas till sådana verksamheter, som inte ställer höga krav på modern komfort och som inte kräver förändringar av fasaderna.

Kunskapen om byggnadernas och områdets historia och kulturhistoriska värden skall utgöra

utgångspunkt för ställningstagande inför framtida åtgärder i såväl områdets struktur som i byggnader och skall göras tillgänglig för boende och verksamma i området samt för allmänheten, som besöker området.

Byggnadernas, anläggningarnas och vägarnas hävdvunna namn bör användas konsekvent.

### *Nuläge*

Stora delar av bruksområdet byggnadsminnesförklarades 2001 med beslut om skyddsföreskrifter. Det skyddade området är i dag uppdelat på två fastigheter. SFV:s fastighet Tumba 7:240 och angränsande 7:239 där de två större skyddade produktionsbyggnaderna ligger. Den senare fastigheten ägs av Crane AB som driver pappers- och sedeltillverknningen.

Endast en del av SFV:s fastighet omfattas av byggnadsminnet. Delen utanför skyddsområdet utgörs huvudsakligen av skogsmark. I områdets norra del finns fornminnen som skyddas enligt 2 kap lagen om kulturminnen mm (KML).

På fastigheten finns Tumba Bruksmuseum inrymt i fyra byggnader. SFV:s byggnader i övrigt inrymmer huvudsakligen bostäder med tillhörande uthus. Ett mindre antal lokalhyresgäster finns och fler kan komma att inrymmas i delvis outnyttjade lokaler.

SFV förvaltar alltså inte hela byggnadsminnet, men de delar som finns på SFV:s fastighet är viktiga för att förstå hur bruksområdet växt fram med sin speciella sociala struktur och bevarats till våra dagar. Med det samarbete som finns med Crane, Tumba Bruksmuseum och kommunen finns goda förutsättningar att tillvarata hela bruksområdets kulturhistoriska värden och levandegöra dem för dagens besökare och områdets inneboende.